

ІСТОРІЯ

народного
господарства
та
економічної
думки

УКРАЇНИ

ВИПУСК

41

2008

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ»

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ
УКРАЇНИ**

**Збірник
наукових праць**

Засновано в 1965 р.

**Випуск
41**

Київ – 2008

Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. праць. — Вип. 41. — Київ: ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2008.

Публікується черговий (41-й) випуск всеукраїнського збірника наукових праць (заснованого в 1965 р.). Продовжується публікація матеріалів, пов'язаних з історією економічного реформування. За традицією, що встановилася, значна увага приділяється дослідженню і висвітленню важливих питань власне історії народного господарства та економічної думки. Друкуються деякі інші матеріали.

Публикуется очередной (41-й) выпуск всеукраинского сборника научных работ (основанного в 1965 г.). Продолжается публикация материалов, связанных с историей экономического реформирования. По установившейся традиции значительное внимание уделяется исследованию и освещению вопросов собственно истории народного хозяйства и экономической мысли. Печатаются некоторые другие материалы.

The next issue (41th) of allukrainian collection of the advanced studies is published (founded in 1965). The publication of materials, related to history of economic reformation proceeds. On the set tradition considerable attention is spared research and lighting questions actually histories of national economy and economic idea. Some are printed other materials.

Редакційна колегія :

Т.І.Дерев'янкін (відповідальний редактор), Л.П.Горкіна, С.О.Біла, Д.П.Богиня, В.Г.Бодров, В.І.Гринчуцький (заст. відповідального редактора), В.В.Дементьев, Л.Я.Корнійчук, П.М.Леоненко, М.О.Уперенко, Р.Д.Толстов (відповідальний секретар).

Рецензенти :

В.Д. Базилевич, Б.Й. Пасхавер, І.О. Галиця, Н.М. Шелудько, В.В. Зимовець.

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 13980 – 2953Р від 27.03.2008.

Затверджено до друку вченою радою
Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
(постанова № 117 від 29 грудня 2008 р.)

Адреса редколегії: 01011. Київ – 11, вул. Панаса Мирного, 26
Телефон 280-84-07
economistori@bigmir.net

26. *Туган-Барановский М.И.* Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / Отв. науч. ред. Т.И.Деревянкин. – К.: Наук. думка, 2004. – 368 с.
27. *Федорович Л.В.* Теория денежного и кредитного обращения. – Одесса, 1888. – 626 с.
28. *Фещенко В.М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К.: КНЕУ, 2003. – 187 с.
29. *Ходченко О.В.* Вплив західної економічної думки на ліберальні реформи в кредитній системі Росії та України в другій половині ХІХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. – Вип. 39–40 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2007. – С. 79–92.
30. *Ходченко О.В.* З історії формування кредитної системи Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. – Вип. 37–38 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2005. – С. 179–192.
31. *Энциклопедический словарь.* Том ХІVІ-А / Под ред. Ф.Брокгауза, И.Эфрона. – С.-Петербург, 1895. – 962 с.
32. *Янжул И.* Как англичане критикуют свои государственные расходы. – С.-Петербург, 1908. – 167 с.

Одержано 15.12.2008.

УДК 330.8:330.564(477)

Л.П. Горкіна

ВІД М. БУНГЕ ДО М. ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ТЕОРІЮ РОЗПОДІЛУ

Стаття присвячена порівняльній характеристиці поглядів на проблему розподілу (доходів) М.Бунге, який очолював ліберальний напрям економічної теорії, та М.Тугана-Барановського, що став провідником її соціального напрямку; виявленню важливих рис еволюції наукової економічної думки в Україні та Росії в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст., які відбили погляди цих видатних економістів.

***Ключові слова:** розподіл доходів, теорія розподілу, М. Бунге, М. Туган-Барановський, українська економічна думка другої половини ХІХ – початку ХХ ст.*

© Л.П. Горкіна, 2008

Постановка проблеми. Проблема розподілу (доходів) сформува-лась понад два століття тому як одна з найбільш актуальних в економічній теорії та економічній політиці держави, особливо загострюючись на переломних моментах історії, передусім в періоди становлення капіталізму: в Західній Європі на початку ХІХ ст., в Російській імперії – на рубежі ХІХ–ХХ ст. Не є виключенням і сучасна транзитивна економіка України. Характерною рисою підходів до проблеми розподілу в ці періоди, що виступає як історична тенденція, є спроби «відлучити» її розв’язання від об’єктивних закономірностей розвитку ринкової економіки, перенести акцент на переважно поза-економічні заходи держав. Якщо у провідних країнах світу ця проблема врешті-решт знайшла ринковий алгоритм свого наукового вирішення, ефективність якого на мікро- та макроекономічному рівнях підтверджують як результати соціально-економічного розвитку цих країн, так і цілеспрямованість їх сучасної антикризової політики, то в пострадянських країнах, у тому числі і в Україні, гостро відчувається брак наукового і практичного досвіду в цій сфері. Запропонований історико-економічний екскурс має допомогти більш глибоко опанувати історичні витоки цього явища та, не повторюючи помилок минулого, визначитися у розв’язанні проблеми розподілу на основі творчого засвоєння кращих здобутків власного і світового досвіду.

Ступінь розробленості проблеми. Не зважаючи на важливість дослідження проблеми розподілу в її еволюції у межах наукового періоду розвитку української економічної думки, що охоплює епоху становлення в Російській імперії ринкової економіки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., в сучасній вітчизняній і, тим більше, зарубіжній літературі ця проблема не знайшла більш-менш системного висвітлення. Окремі її фрагменти відбиті в низці сучасних історико-економічних праць, переважно підручників та навчальних посібників, авторами яких є, зокрема, В.Базилевич, Т.Гайдай, С.Злупко, Л.Корнійчук, І.Коропецький (США), П.Леоненко, Ю.Ущатовський, автор цієї розвідки. Проте достатньо цільного уявлення про еволюцію підходів до проблеми розподілу у згаданий період ці праці, як правило, не пропонують. Більше того, об’єктивній оцінці особливостей цієї еволюції порівняно із здобутками західних економістів заважає не завжди адекватне висвітлення процесу становлення й розвитку в Україні та Росії економічної теорії саме як теорії регульованої ринкової економіки. Це ж стосується й виявлення реального внеску в цей процес провідних українських та російських економістів.

Мета дослідження – на основі порівняльного аналізу поглядів на трактування явищ розподілу провідних економістів свого часу –

М.Бунге (друга половина XIX) та М.Тугана-Барановського (кінець XIX – початок XX ст.) виявити особливості еволюції підходів до проблеми розподілу в українській економічній думці порівняно з розробкою проблеми західною економічною наукою; визначити причини та наслідки цих особливостей та сучасне науково-практичне значення їх з'ясування.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи еволюцію поглядів українських економістів на проблему розподілу доходів, потрібно брати до уваги передусім те, що формування політичної економії як науки в Російській імперії «затягнулось» порівняно з країнами Заходу принаймні на півстоліття, розпочавшись у другій половині XIX ст., тобто саме тоді, коли завершувався процес розвитку першої класичної ситуації (за Й.Шумпетером), яка в 70-і роки XIX ст. поступилася місцем новій політекономічній парадигмі, запропонованій неокласичною школою. Природно, що органічною складовою становлення політичної економії на вітчизняному ґрунті стало передусім опанування здобутків класичної школи та їх критична оцінка.

Назване завдання блискуче виконали вчені Київської реально-психологічної школи на чолі з М.Бунге, що об'єднала економістів ліберально-прагматичної орієнтації (в їх числі, зокрема, Г.Цехановецький, П.Сидоренко, О.Гейсман, А.Антонович, Д.Піхно). Саме М.Бунге, продовживши традицію західноєвропейської наукової орієнтації, започатковану І.Вернадським, дав найбільш повний, співзвучний сучасному перший конструктивний аналіз досвіду, напрацьованого класичною школою, та концепцій її опонентів, виявив найбільш конструктивні ідеї різних шкіл і розвинув на цій базі власну політекономічну концепцію. Ці аспекти наукового доробку М.Бунге більш докладно розглянуті автором у низці публікацій [8]. Головним підсумком цієї роботи вченого стало створення ним першого повноцінного курсу «Основания политической экономии» (1871), який і нині не втратив свого науково-практичного значення [10]. Відмітною рисою цього курсу було ствердження політичної економії як економічної теорії регульованого ринкового господарства.

Природно, що ця політекономічна концепція зумовила особливу увагу М.Бунге до проблеми розподілу не тільки з огляду на підходи, запропоновані класичною школою, а й в аспекті визначення можливостей та меж свідомого регулювання відносин розподілу. Вчений заперечував продуктивність перенесення в реальну дійсність висновків, отриманих класиками шляхом абстрактно-статичного аналізу. Він переконливо довів неспроможність відомих, досить песимістичних, висновків щодо перспектив суспільного розвитку, зроблених

А.Смітом та Д.Рікардо на основі їх теорій розподілу, а також недосконалість занадто оптимістичної гіпотези щодо цих перспектив, «прийнятої Кері, Бастіа, Віртом, Шеффле», які розвивали концепцію розподілу Ж.-Б.Сея [4, с. 125, 129–129]. Досить скептично ставлячись до їх ідей щодо можливостей суспільного прогресу на базі «гармонії господарських інтересів», М.Бунге в той самий час в цілому поділяв аналітичний підхід до проблеми формування доходів саме цієї гілки класичної школи. Це засвідчує, зокрема, трактування ним доходів у згаданому підручнику, перевиданому в Києві у 2005 р., до якого ми і відсилаємо читача (див. розділ «О доходах») [9, с. 560–629].

Як засвідчує трактування вченим різних видів доходів та чинників, що визначають їх рух, М.Бунге, подібно до Ж.-Б.Сея та його послідовників, фактично впритул підійшов до питання про механізм утворення факторних доходів, яке було виразно сформульоване маргіналістами (І.Тюненом, Ф.ф.Візером, Є.ф.Бьом-Баверком, А.Маршаллом) і через теорію вмінення та поширення засад граничного аналізу на фактори виробництва знайшло своє розв'язання у працях Дж.Б.Кларка. Звичайно, в межах методології класичної школи, її переважно витратної концепції цінності, інструментарію середніх величин та недостатньої уваги до функціонального аспекту суспільного виробництва розв'язати цю проблему та пояснити механізм розподілу суспільного продукту було неможливо. Зробивши ряд відчутних кроків до подолання цих обмежень класичної школи, М.Бунге, на жаль, засад маргіналізму так і не сприйняв.

Заслугою М.Бунге було всебічне обґрунтування нерозривного зв'язку проблеми розподілу доходів з проблемою цінності (ціни), висновку про те, що «з вчення про цінність розвивається вся теорія доходів». Саме цінність визначає розмір доходів та ступінь задоволення потреб, оскільки цінність «виникає разом з придбанням засобів і способів для задоволення потреб і складає необхідну приналежність власності» [4, с. 37, 38]. Розглядаючи розподіл доходів як невід'ємну складову дії ринкового механізму, вчений визначав конкуренцію (у М.Бунге «суперництво») як неодмінну умову ефективного ведення господарства. Цей «двигун господарських успіхів суспільства», за М.Бунге, забезпечує, з одного боку, якомога більш справедливий розподіл доходів, і, з іншого, найкращий розподіл занять у суспільстві. «Суперництво є головний розподілювач результатів виробництва і розподілювач більш розумний, ніж адміністрація» [*Ibid*]. Разом з тим, вчений стверджував: «Справедливий розподіл доходів складає результат не одного суперництва, заснованого на свободі, але суперництва, врівноваженого розвитком громадянськості та освіченості

діяльності суспільної влади» [*Ibid*]. Переконавання в необхідності співвіднесення інституційного забезпечення цього процесу з об'єктивними вимогами дії ринкового механізму є однією з найбільш характерних рис політекономічної концепції М.Бунге та вчених його школи.

Найбільш виразно, на нашу думку, позиція М.Бунге у питанні про розподіл виявилася в його оцінці поглядів Дж.С.Мілля, що знайшла, зокрема, детальне відображення в маловідомій на сьогодні праці вченого з історії політичної економії [5], до якої ми й будемо переважно звертатися. Як відомо, політекономічна концепція видатного англійського вченого не тільки стала своєрідним завершенням складної еволюції класичної школи, а й виходила за межі її позитивних та нормативних уявлень. По-перше, Дж.С.Мілля фактично дав у зародку формальний аналіз ціноутворення на основі попиту-пропозиції, зробивши відчутний крок до першого неокласичного синтезу. По-друге, його реформаторські ідеї суперечили нормативним уявленням класиків. Оцінка М.Бунге «Начал політичної економії» Дж.С.Мілля (1849) в частині теорії цінності, відносин розподілу, а також можливостей їх реформування набувала важливого значення, зважаючи на те, що згадана праця Мілля більш як півстоліття мала непересічний і далеко неоднозначний вплив на еволюцію економічної теорії в Україні та Росії.

М.Бунге детально зупиняється на тих аспектах дослідження Дж.С.Мілля, які засвідчують прагнення Мілля поєднати теорію витрат з теорією попиту-пропозиції у власній теорії цінності. Оцінюючи цю теорію, М.Бунге наголошував на невдалій спробі Мілля відділити виробництво, розподіл багатства та обмін одне від одного, а також на деякій подвійності змісту: цінність визначається і суперництвом взагалі, і витратами виробництва [5, с. 396]. Особливої ваги в цьому контексті набувала оцінка М.Бунге подвійності у поясненні Дж.С.Міллем ренти: спочатку монополієм володінням землею, а пізніше – прийнятою ним у загальних рисах теорією Д.Рікардо. М.Бунге слушно привертая увагу до науково перспективної думки Мілля (розвинутої з часом А.Маршаллом – *Л.Г.*) про те, що «рента є явищем загальним для всіх галузей промисловості, і що ренту дає талант, точно так само, як малопоширене відкриття або більш родючий ґрунт» [*Ibid*, с. 387]. М.Бунге наводив як визначальне зауваження Дж.С.Мілля про те, що «істинна теорія ренти представиться з більшою ясністю після викладу вчення про цінність і ціну», тобто, фактично, його визнання, що «розподіл багатства не можна зрозуміти уповні, не маючи уявлення про обмін, цінність та ціну» [*Ibid*].

Особливу увагу М.Бунге приділив ідеї Мілля щодо можливостей реформування розподілу доходів. М.Бунге визначив її як таку, що базувалася на запереченні поширення на явища розподілу закономірностей функціонування ринкової економіки. «Мілля, – зауважував М.Бунге, – відділяє виробництво, розподіл доходів, обмін, і відділяє так, нібито на нього чекає вивчення зовсім окремих самостійних галузей, нібито між виробництвом і розподілом багатства, з одного боку, та розподілом і обміном, з іншого, немає тісного органічного зв'язку, який повинен бути схоплений наукою» [*Ibid*, с. 338]. Як відомо, саме це завдання – виявити і пояснити механізм такого взаємозв'язку – виконали з часом неокласики.

Щодо М.Бунге, то він виразно продемонстрував, що саме з помилкових посилок Дж.С.Мілля, відносно розподілу впливали ті непевності й суперечності, які англійський дослідник виявив у трактуванні таких основоположних для економічного розвитку питань, як «1) питання про власність; 2) відношення землеробських класів одне до одного та до землі, та 3) три головних галузі доходів: заробітну плату, прибуток і ренту» [*Ibid*, с. 366]. В цих питаннях, робив висновок М.Бунге, політична економія Дж.С.Мілля обертається часто «на перефраз вчень Рікардо–Мальтуса», які він намагався погодити «зі стремліннями другої половини ХІХ ст.» [*Ibid*, с. 448]. Вчений дорікав Дж.С.Міллю за його теоретичні загравання з ідеями розподілу на основі усупільненої власності в уявному соціалістичному суспільстві, непослідовність у трактуванні ефективності приватної поземельної власності, зокрема порівняно з орендою. Іноді Дж.С.Мілля доходив навіть до полеміки проти приватної власності на користь комуністичного влаштування земельних відносин. І це, зауважує М.Бунге, не дивлячись на те, що Мілля «з великим співчуттям» наводив слова Юнга: «Магічна сила власності перетворює пісок на золото ... дайте людині в міцне володіння голу скелю, він перетворить її на сад; дайте їй за дев'ятилітнім контрактом сад, вона перетворить його на пустелю» [5, с. 378].

Таким чином, М.Бунге зробив надзвичайно важливий висновок, який, на жаль, не був сприйнятий кількома наступними поколіннями українських та російських економістів, що врешті-решт призвело до величезних втрат у розвитку вітчизняної економічної науки, які негативно позначаються й досі. «Політична економія, за Міллем, – наголошував М.Бунге, – не визнає нічого безперечно необхідного у формах, або точніше, у правилах, встановлених для розподілу багатства. Суспільство, за Міллем, може віддати перевагу приватній або особистій власності перед суспільною власністю або комунізмом і, навпаки,

може ввести в себе спільне володіння всіма засобами виробництва. Цей погляд впливає у автора з основного філософського погляду на розподіл багатства як на справу людського свавілля. Таким чином, Мілля уявляються дві системи, а саме і приватної власності і комунізму, і він сам не знає, якій з них віддати перевагу» [*Ibid*, с. 367].

Саме у подвійності політекономічної концепції розподілу Дж.С.Мілля вчений справедливо вбачав і головну причину подвійності та суперечливості низки державних заходів, які Мілля пропонував для розв'язання суспільних проблем. Передусім, щодо регламентації розміру спадку шляхом введення певних обмежень прав спадкоємців у відповідних законах про спадок; введення замість таксації хліба та продовольчих поставок голодуючому населенню обмежень у споживанні; відмови від протекціонізму, монополій та надання повної свободи для угод між працівниками (закони про страйки) для підвищення їх заробітної плати тощо. Ці пропозиції М.Бунге розглядав як такі, що не узгоджувались і з власними поглядами Дж.С.Мілля, який вважав, «що недостатній захист особистості та власності є незаперечним злом, але що свобода, при забезпеченні людям єдності діяльності та взаємного сприяння, окупає, певною мірою, недостатність безпечності, тоді як свавілля державних агентів перетворює квітнучі країни на пустелі» і т.п. [*Ibid*, с. 437, 438].

У своїх зауваженнях щодо обмеженості й поверховості обґрунтування Дж.С.Міллем перспектив економічного розвитку та відповідних заходів соціально орієнтованої економічної політики держави М.Бунге фактично намітив програму досліджень для розробки наукових підстав такої політики, яка залишається актуальною й на сьогодні. Серед них – вивчення «співвідношення між економічними установами, між влаштуванням поземельної власності, формами оброблюючої промисловості, порядком та становищем торгівлі та державно-економічними підприємствами» тощо, оскільки у співвідношенні цих явищ і знаходиться ключ до розуміння змін у доходах [5, с. 424–425]. При цьому, М.Бунге наголошував, що недостатньо знайти отримані дедуктивним шляхом тенденції руху факторів виробництва – кількості населення, обсягів капіталу, розмірів оброблюваних земель та внесення покращень у виробництво. Потрібно знати, яка складова населення зростає і за яких умов, чи зростає капітал одночасно з його концентрацією або з роздробленням в руках багатьох осіб, яка поземельна власність поширюється (велика чи мала), чи здійснюється покращення в землеробстві та промисловості, які відносини розвиваються та зміцнюються між учасниками у виробництві, які державні та суспільні підприємства і яким чином вступають у зв'язок з приват-

ною діяльністю; «потрібно мати засоби для кількісної та якісної оцінки явищ, що вивчаються, щоб мати право посилатися на них на підтвердження своїх суджень. В іншому випадку не може бути й мови про правильність і достовірність самих висновків» [*Ibid*, с. 426].

Розуміння розподілу в його органічному зв'язку з виробництвом і обміном стосовно існуючих ринкових систем господарства, наголошував М.Бунге, не суперечить ні особистим, ні суспільним інтересам: «порядок розподілу багатства завжди передбачає і обумовлену винагороду за участь у виробництві, і обов'язкові внески або повинності для задоволення потребам суспільним», тому «зовсім не може бути й мови про вибір між суспільством, заснованим виключно на приватному інтересі, особистій свободі, суперництві та приватній власності, та суспільством чисто комуністичним. Перше ніколи не існувало, друге назавжди залишиться утопією. Найбільш широкий розвиток особистості та індивідуальної свободи завжди зумовлювався суспільним ладом, в якому існувало і загальне майно, і підпорядкування особистої індивідуальної свободи, і обмеження суперництва, і межі для приватної власності» [*Ibid*, с. 349]. Достойнство існуючих в таких суспільствах форм розподілу М.Бунге вбачав у їх підпорядкуванні одним спільним правилам, тобто не в тому, щоб забезпечити переважання «тієї або іншої засади – особистості або суспільності, а в тому, щоб обидві отримали можливо повний розвиток тільки не на шкоду одна одній» [5, с. 350].

Особливої ваги ці оцінки М.Бунге набували наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., коли за умов складних процесів становлення ринкової економіки в Російській імперії дедалі більшого поширення набували ідеї державного соціалізму не тільки представників німецького «катедер-соціалізму», але й марксизму. Вчений постійно наголошував на величезній відмінності між «дійсним соціалізмом» і соціалізмом державним: «перший має на увазі підірвати існування держави або перетворити все народне господарство на державне; другий хоче посилити господарську діяльність держави настільки, наскільки це необхідно для усунення згубних наслідків необмеженої свободи інтересів, засад *laissez faire*» [*Ibid*, с. 173]. При цьому спроби розгляду явищ розподілу незалежно від вимог дії ринкового механізму, відриву виробництва від розподілу М.Бунге відзначав і у деяких катедер-соціалістів і, особливо, соціалістів, які «розсувають до крайності межі суспільної влади», заперечують тим самим «право людини розпоряджатися своєю особистістю й своїм майном та заперечують саму свободу...» [*Ibid*, с. 347–348]. Вчений вважав, що такий підхід, притаманний передусім марксизму, не враховує ні різноманітних потреб та

творчих можливостей людини, ні закономірностей суспільного прогресу.

У багатьох аспектах, які й досі залишаються предметом наукових баталій вітчизняних економістів, запропонований М.Бунге та економістами його школи критичний аналіз економічної теорії марксистів та його примусово-розподільчої соціалістичної доктрини не втратив науково-практичного значення й дотепер. Зважаючи на те, що ці висновки та їх аргументація широко використовувалися наступним поколінням українських та російських економістів, зокрема М.Туганом-Барановським (хоч і не так послідовно, як у М.Бунге), наведемо найважливіші з них.

До таких висновків слід передусім віднести оцінку трудової теорії цінності К.Маркса як такої, що непридатна для пояснення явищ виробництва, обміну та розподілу в їх органічній взаємообумовленості. М.Бунге, зокрема, виявив принципову відмінність Марксової теорії від трудової теорії цінності Д.Рікардо, довів неправомірність отождолення Марксом цінності з «кристалізованою» абстрактною працею, беззмістовність для економічного аналізу Марксової категорії середнього суспільно-необхідного робочого часу, зважаючи на неможливість приведення різних видів праці до простої праці, тощо [*Ibid*, с. 129–132]. Особливий наголос М.Бунге робив на доведенні теоретичної безплідності запропонованої К.Марксом категорії додаткової цінності, яка нібито створюється в процесі виробництва і тільки реалізується в обміні. Всі зусилля Маркса, робив висновок М.Бунге, спрямовані на те, щоб довести, «що додаткова цінність складається тільки з віднятої у працівника частки витворів його праці, що всі доходи, окрім заробітної плати, мають одне джерело – додаткову цінність» [5, с. 140].

Спростовуючи цей висновок, вчений привертав особливу увагу до того факту, що «рента, яка доставляється дрібною селянською власністю, оброблюваною працею не найманою, самого власника ... з'являється не як додаткова цінність, що відбирається капіталістом у селянина, а як частина доходу, який поступає в кишеню селянина». Саме через це дошкульне розходження з теорією додаткової цінності, вважав вчений, «Маркс відносить дрібне виробництво до необхідної перехідної сходи в землеробстві й передрікає йому кінець». Однак, не дивлячись на аргументацію Маркса та його вирок, «дрібна власність процвітає в країнах з плодозмінною системою, годує такі маси населення і дає такі ренти, на які за великої земельної власності важко розраховувати. Звичайно, рента, отримувана селянином, з точки зору соціалізму й Маркса особливо, з'являється дуже невчасно, тому

що не заважає багатіти селянам Франції, Бельгії та почасти Західної Німеччини. Але насправді це так» [*Ibid*, с. 148–149].

Крім того, М.Бунге привертав увагу й до ігнорування К.Марксом усталеного в науці розрізнення понять праця й робота, до «затемнення» ним понять постійного та оборотного капіталу нововведеними поняттями капіталу змінного, до протиставлення Марксом капіталістичного виробництва суспільному тощо. Оцінюючи спробу К.Маркса пояснити на базі категорії «додаткова цінність» всі явища капіталістичної економіки, в тому числі оборот суспільного капіталу та утворення доходів, у 2-му та 3-му томах «Капіталу», М.Бунге зробив цілком сучасний висновок: «Марксу потрібно було відкинути значення попиту і пропозиції, значення конкуренції, тому що без цього повинна була б руйнуватися його теорія і додаткової цінності, і цінності взагалі, і сама фікція капіталістичного виробництва» [*Ibid*, с. 148]. Дійсно, всі свої руйнівні висновки щодо розвитку та саморуйнації капіталістичної системи господарства К.Маркс вивів із статичної його моделі, в якій передусім відсутній прибуток.

Як це не парадоксально, не дивлячись на таку ґрунтовну критику, розгорнуту також у численних працях вчених школи М.Бунге та її прихильників, характер розв'язання проблеми розподілу на рубежі ХІХ–ХХ ст. новим поколінням українських та російських економістів, абсолютна більшість яких належала до пануючого на той час соціального напрямку у політичній економії, визначався вже передусім характером сприйняття й перегляду ними теоретичних підвалин саме марксистської економічної теорії. Це пояснюється значним посиленням в 70–80-і роки ХІХ ст. впливу теорій Д.Рікардо та К.Маркса, пов'язаного з науковою діяльністю М.Зібера – учня М.Бунге, який повністю розійшовся з поглядами свого наставника. Саме М.Зібер привернув увагу до рікардіанської гілки політичної економії, яку українські та російські економісти фактично обминули, оскільки, як відзначалося, почали засвоювати й розвивати політичну економію тільки в середині ХІХ ст. На той час, за висловом Й.Шумпетера, вчення Рікардо «зів'яло» в руках його учнів, стало «мертвим і безплідним одразу ж» через безплідність самого вчення [18, с. 478]. Втім, так само зжила себе вже на час виходу в світ першого тому «Капіталу» і заснована на теорії Д.Рікардо економічна теорія марксизму.

Натомість, вперше опублікований в 1870–80-і роки М.Зібером переклад «Начал политической экономии» Д.Рікардо та серія праць про теорію К.Маркса призвели до надзвичайного поширення цих теорій в Україні та Росії (див. докладніше у автора [7]). «Завдяки, головним чином, працям Зібера, – відзначалось у 1894 р. в енциклопедич-

ному словнику Ф.Брокгауза та І.Єфрона, – теорія цінності Рікардо–Маркса та Марксова схема економічного розвитку отримали і в російській економічній науці тверду й міцну постановку» [17, с. 581]. Природно, що така своєрідна реєволюція економічної думки долалася передусім шляхом критичного перегляду марксизму, відволікаючи українських та російських економістів від опанування здобутків нової класичної школи.

При певній відмінності філософсько-соціологічних та теоретико-методологічних уявлень економістів соціального напрямку, серцевину якого склали неомарксистичні («критичні» або «легальні» марксистичні), перегляд ними економічної теорії марксизму або її окремих положень мав багато спільного. Головним став висновок, зроблений у свій час М.Бунге та економістами його школи, про те, що всі найбільш важливі й гострі проблеми економічної науки, пріоритет у розробці яких належав класичній школі політичної економії, – теорія трудової цінності, трактування заробітної плати, прибутку, ренти, уявлення про класову структуру та класові суперечності буржуазного суспільства тощо – отримали в марксистській теорії таку інтерпретацію, яка врешті-решт дозволила перетворити її на теорію експлуатації.

Один з найвидатніших провідників неомарксизму в Україні та Росії М.Туган-Барановський (другим був також П.Струве, який на початку ХХ ст. перейшов на позиції ліберальної школи) визначав Марксове поняття трудової цінності як «фікцію», корисну лише в якості «методологічного прийому, свідомого абстрагування певного явища від усіх ускладнюючих моментів і пристосування цього явища для простоти аналізу до одного з цих моментів» [16, с. 617]. Що ж до введеного К.Марксом поняття додаткової цінності, вчений розглядав його як таке, що взагалі не має важливого значення. М.Туган-Барановський вважав, що «звичайний здоровий глузд і вульгарні економісти, безумовно, праві, заперечуючи яку б то не було різницю в розумінні створення прибутку між знаряддями праці та робочою силою» [13, с. 976]. Звідси вчений робив висновок про надуманість марксистських положень відносно підвищення рівня (норми) додаткової цінності, падіння середньої норми прибутку, зростання ступеня експлуатації з розвитком капіталізму і, відповідно, сформульованого Марксом загального закону капіталістичного нагромадження – усієї, за виразом М.Тугана-Барановського, конструкції абстрактної теорії капіталізму Маркса.

Та одночасно неомарксистичні не сприймали і теорії «вульгарних» економістів школи Ж.-Б.Сея та його послідовників, в тому числі і

вчених Київської реально-психологічної школи на чолі з М.Бунге. Саме через це вони виявилися неготовими до сприйняття нової класичної парадигми, сформованої А.Маршаллом та його послідовниками. Причетний до цих новітніх процесів у політичній економії М.Туган-Барановський своєю спробою здійснити одночасно з А.Маршаллом перший неокласичний синтез класичної та маргіналістської теорій цінності тільки зачепив верхівку айсбергу. Вчений не тільки підпорядкував власну теорію цінності рикардіанському варіанту розв'язання проблеми, а й врешті-решт вивів її за межі ринкових уявлень, тобто власне економічної теорії. Докладно це питання розглянуто автором у спеціальному дослідженні [6]. Фактично, абсолютна більшість українських та російських економістів сприйняла цей перший неокласичний синтез саме у варіанті, запропонованому М.Туганом-Барановським, що в цілому негативно позначилося і на формуванні їх поглядів на проблему розподілу.

Так, П.Струве ще в 1900 р. вважав помилкою Маркса те, що проблему цінності той зробив вихідною для пояснення всіх соціально-економічних явищ капіталістичного суспільства. Використання поняття цінності П.Струве розглядав як марне і навіть шкідливе для соціологічного дослідження господарського життя, оскільки «економічна проблема цінності є зовсім інша проблема, ніж проблема привласнення (розподілу, експлуатації)...» [11, с. 392]. Тільки з часом П.Струве, єдиний з неомарксистів, змінив свої погляди, практично сприйнявши неокласичний підхід до проблеми розподілу. Розглядаючи у своїй найбільш ґрунтовній праці «Хозяйство и цена» трудову теорію цінності як «безперервну гонитву за міцним «речовим» ядром, за субстанцією емпіричного явища «ціна»,... за «universale» ціни в дусі логічного реалізму», вчений зробив цілком обґрунтований висновок: «Таким чином, в понятті об'єктивної цінності, в понятті субстанції цінності, яке створив Маркс, перехрещуються натуралістично-матеріалістичний мотив та мотив «реалістичний» в логічно-онтологічному розумінні. Для того, хто це зрозумів, критична робота над теорією трудової цінності доведена до кінця. Жодного спростування цієї теорії вже не потрібно» [12, с. XXX]. Подібно до неокласиків як центральну в політичній економії вчений висунув проблему ціни: «Ціна і абстрактно є основна економічна (міжгосподарська) категорія, і конкретно вона є основне дане, з якого будується вся економічна дійсність» [*Ibid*, с. 70].

Натомість М.Туган-Барановський, позиція якого була домінуючою у тогочасній економічній науці в Російській імперії, продовжував розвивати власну теорію цінності. Вчений запропонував розгля-

дати Марксову теорію цінності як трудову теорію вартості, яку, по суті, вивів із площини економічних проблем у площину проблем виключно етичних. Тим самим він намагався зберегти в теорії марксизму її «соціальний зміст, відкинувши одночасно ті неправильні економічні висновки, до яких Маркс був приведений неправильним ототожненням цінності й вартості» [14, с. 76]. На цьому шляху М.Туган-Барановський, не зважаючи на визначні успіхи неокласичної школи, не тільки не сприйняв нову політекономічну концепцію, а й піддав її на початку ХХ ст. гострій критиці. Логічним наслідком такого підходу стало те, що власну теорію розподілу, відому в історії економічної думки як соціальна теорія розподілу, М.Туган-Барановський побудував на запереченні будь-якого зв'язку проблеми цінності з проблемою утворення доходів. Тим самим його теорія виводила цю проблему за межі як класичних, так і неокласичних уявлень, передусім найбільш популярної на той час теорії граничної продуктивності Дж.Б.Кларка.

Вихідна ідея теорії М.Тугана-Барановського була цілком продуктивною, обґрунтованою ще М.Бунге та економістами його школи. Вона полягала в тому, щоб довести недостатність абстрактно-статичного аналізу при поясненні явищ розподілу, необхідність розгляду їх також у контексті динаміки соціально-економічного розвитку суспільства. Проте, саме з цієї позиції, всупереч М.Бунге, школа якого проклала шлях до неокласичної парадигми, М.Туган-Барановський зробив висновок про неприпустимість спроб трактування явищ розподілу в безпосередньому зв'язку з будь-якими теоріями ціни та цінності: «Всі спроби розвинути теорію розподілу як специфічний випадок загальної теорії цінності повинні зазнати фіаско, оскільки проблема розподілу за своєю внутрішньою природою не є проблемою цінності». Теорія цінності та ціни і теорія розподілу методологічно несумісні й повинні досліджуватися «зовсім різними логічними методами» [15, с. 6–13]. На відміну від індивідуалістичного методу, що застосовується суб'єктивно-психологічною школою для пояснення ціни, аналіз проблеми розподілу, вважав М.Туган-Барановський, потребує інших, соціально виважених оцінок. Тим самим, вчений, по-суті, протиставив мікро- та макрорівневі підходи до проблеми, кожен з яких виконує свою функцію, знаходячись у той самий час у тісній взаємообумовленості.

Основним завданням власної теорії розподілу вчений визначив виявлення взаємозв'язку між різними категоріями доходів, який він розглядав як соціальний феномен спільної дії численних соціальних груп, «складний результат боротьби соціальних класів за зростання належної їм частки суспільного продукту, боротьби, в якій сили сто-

рін, що борються, є у вищій мірі нерівні» [15, с. 46]. Саме такий аспект дослідження, засвідчував М.Туган-Барановський, був запропонований марксизмом, проте спроба виводити його з трудової теорії цінності виявила свою повну неспроможність. Аналізуючи цю спробу, вчений знову приходять до висновку: «В реальному капіталістичному суспільстві обидві складові частини капіталу однаковою мірою необхідні для утворення прибутку, і з чисто об'єктивної точки зору немає жодних підстав ставити робітника чи капітал (засоби виробництва) вище або нижче» [*Ibid*, с. 81].

Проте, при всій ґрунтовності цієї критики, співзвучної з наведеною вище критикою ліберальних економістів Київської школи, шлях, обраний М.Туганом-Барановським до виправлення теоретичних недоліків марксизму, призводив до того, що разом з водою з купелі виплескувалася й дитина – класичний ринковий підхід К.Маркса до аналізу капіталістичної економіки. При всіх вадах цього Марксового аналізу він значною мірою сприяв розвитку альтернативної позитивної економічної теорії, передусім макроекономічної, що, до речі, блискуче довів і сам М.Туган-Барановський у своїй відомій праці «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь» (1894). Що ж до методологічної бази, запропонованої М.Туганом-Барановським для дослідження проблеми розподілу, в її межах ціла низка висновків вченого про рух доходів у суспільстві, чинники, що визначають їх динаміку і співвідношення тощо, набували чисто емпіричного, а в ряді випадків і суперечливого характеру.

Так, за теорією М.Тугана-Барановського, два основні чинники, від яких залежить заробітна плата, – зростання продуктивності суспільної праці (фактор економічний) та соціальна сила робітничого класу (фактор соціальний). Перший з них вчений вважав основним, його об'єктивною передумовою – науково-технічний прогрес, що забезпечує зростання національного доходу та розміру частки у ньому робітничого класу. Щодо соціального фактору – сили робітничого класу, дієвості його профспілкових організацій тощо – він визначає конкретний рівень, на якому встановлюється середня заробітна плата. Цей рівень виявляє стійку тенденцію до підвищення, що в свою чергу має позитивний зворотний вплив на підвищення продуктивності суспільної праці, забезпечуючи певну солідарність інтересів робітників та підприємців, абсолютна величина прибутку яких визначається тими ж чинниками, що й величина заробітної плати. Цим зумовлюється значення регулювання взаємовідносин між працею і капіталом.

Основними суб'єктами такого регулювання виступають організації підприємців, робітників та держава.

Висновок М.Тугана-Барановського про те, що технічний прогрес створює «природну схильність» до підвищення норми прибутку одночасно з підвищенням рівня заробітної плати наближував вченого у трактуванні категорії прибутку до розуміння його безпосереднього зв'язку з проблемою ефективності суспільного виробництва. Разом з тим, якщо заробітну плату вчений розглядає як одну з необхідних умов самого виробництва, то прибуток виступає в нього як категорія тимчасова, чисто соціальне явище, породжуване існуванням класу капіталістів [15, с. 64]. Вчений, по суті, протиставляє заробітну плату та прибуток як види трудового та нетрудового доходів, протилежні за своєю внутрішньою природою; визначає прибуток як дохід, заснований на експлуатації робітника капіталістом.

Щодо ренти, М.Туган-Барановський, як і абсолютна більшість українських та російських економістів того часу, розглядав цю категорію в межах теорії ренти Д.Рікардо і визначав її як «нетрудовий дохід, що витікає з користування стійкими корисними властивостями землі» [14, с. 448]. Вчений вважав ренту особливим, відносно стабільним видом доходу, на який відношення класів та соціальних груп безпосередньо не впливають, і на цій підставі абстрагувався від нього у своїй соціальній теорії розподілу. Однак навіть за такого розуміння ренти як загальноекономічного явища вчений відносив її до категорій історичних, а не логічних. В даному випадку, як справедливо відзначав пізніше Б.Бруцкус, М.Туган-Барановський віддавав данину марксизму і розходився з Австрійською школою, представники якої цілком обґрунтовано відносили ренту і прибуток до категорій логічних, притаманних усякій господарській діяльності [3, № 9, с. 154]. Тобто позиція вченого розходилася як з позицією ліберально-прагматичної школи М.Бунге, так і з новітніми методологічними підходами, запропонованими неокласиками, у поясненні різних форм доходів як логічних, загальноекономічних категорій, виведенням ренти (як і проценту на капітал) з розряду «експлуаторських», поширення рентного принципу на інші види ресурсів тощо.

Доречно зауважити, що М.Туган-Барановський цілком вірно визначав місце й роль теорії ренти в абстрактно-статичній конструкції Рікардо (яка претендувала на модель суспільно-економічного розвитку), відзначав, що вона «випадає» з трудової теорії цінності Рікардо, оскільки рента у теорії Д.Рікардо визначається цінами на хліб, які регулюються граничними умовами виробництва. Проте запропоноване неокласиками поширення введеного Д.Рікардо поняття граничного

рівня інтенсивності на всі фактори виробництва М.Туган-Барановський не тільки не сприйняв, а й піддав гострій критиці, відкидаючи, по суті, саму систему неокласичного синтезу, в якій всі види доходів трактувалися як явища обміну, результат дії цінового механізму ринку. Таким чином, розвинувши теорію розподілу Д.Рікардо в соціальному аспекті, М.Туган-Барановський відмовив у будь-якій науковій продуктивності новітнім на той час досягненням неокласичної школи, завдяки якій, за висловом М.Блауга, «економіка вперше стала наукою, що вивчає взаємозв'язок між даними цілями та даними обмеженими засобами, які мають альтернативні можливості використання» [2, с. 276].

Свого часу (1925 р.) В.Тимошенко у праці про науковий доробок М.Тугана-Барановського, розглянутий у контексті західноєвропейської економічної думки, справедливо відзначав, що вчений, підкреслюючи природу трудових доходів, підходив впритул до Марксової теорії експлуатації, хоч і не приймав її засад, передусім трудової теорії цінності. Разом з тим, включення Туганом-Барановським соціологічного елементу в економічну теорію, наголошував В.Тимошенко, ставило його теорію «у близьку спорідненість з цілою великою групою економістів Західної Європи, серед яких – Штольцман, Діль, Аммон, Шпанн та інші» [19, с. 817]. Та на відміну від цих представників нової соціальної школи в Німеччині та інших країнах, які прагнули все ж зв'язати разом проблему цінності та проблему розподілу, вважаючи, подібно до Штольцмана, що ціна товару є не чим іншим, як розкриттям відносин розподілу суспільного продукту між різними соціальними класами, М.Туган-Барановський робив особливий акцент на відмінності проблеми цін та проблеми розподілу [*Ibid*, с. 818].

У цьому ще раз виявилася недооцінка ним неокласичної парадигми в цілому, внеску у процес її формування Є.ф.Бьом-Баверка, У.Джевонса, Ф.ф.Візера, Дж.Б.Кларка, А.Маршалла та інших вчених, які прокладали шлях до сучасного розуміння таких категорій, як капітал, процент, прибуток тощо. При всій недовершеності формулювання цих категорій в межах статичного неокласичного аналізу, розгляд різних аспектів проблеми цими економістами формував нові концептуальні підходи й до розв'язання проблеми розподілу на рівні макро-економічного динамічного аналізу, витоки якого пов'язані з іменами Й.Шумпетера та Дж.М.Кейнса.

При цьому слід мати на увазі ще й ту «лексичну плутанину», на яку вказує сучасний дослідник історії економічної думки М.Блауг (Англія). Така плутанина виникає, коли критики теорії розподілу на основі граничної продуктивності розуміють під теорією розподілу ча-

стки факторів, що утворюються при розподілі продукту. Саме такий підхід був характерний для Тугана-Барановського, який вважав, що теорію розподілу «не цікавить заробітна плата в тій чи іншій галузі індустрії, але передусім середня заробітна плата, тобто сума заробітних плат у всіх галузях виробництва поділена на суму всіх представників робітничого класу». Головне завдання теорії розподілу – «саме у визначенні відношення між всіма масами заробітних плат, прибутків та рент у певному суспільстві» [15, с. 16].

Але в межах неокласичної традиції, наголошує М.Блауг, теорія розподілу доходів є теорія ціноутворення на фактори виробництва. Навіть «якщо це так, – пише Блауг, – у так званій «теорії розподілу на основі граничної корисності» немає нічого такого, що заперечувало б значення тісного взаємозв'язку «класової боротьби» з розподілом продукту або навіть із ставкою заробітної плати та норми прибутку» [2, с. 449]. Неокласична теорія розподілу не «пояснює» функціонального розподілу фондів, вона має значно більш скромні претензії, ніж багато з її супротивників хотіли б примусити нас повірити. Що ж до спроб побудувати «теорію частки заробітної плати і частки прибутку в продукті», ці частки є результатом дії широкого діапазону факторів, і будь-яка теорія, що намагається взятися за вирішення цієї проблеми, приречена робити так багато надмірно спрощуючих припущень, що в результаті – не більш як курйоз» [2, с. 450]. Блауг фактично відмовляє подібним теоріям як в теоретичному, так і в практичному статусі.

Проте свого часу соціальна теорія розподілу набула широкої відомості й мала вплив на таких економістів, як Д.Роув, М.Добб, Й.Шумпетер, Дж.Хікс та інші. Ця теорія, пише сучасний американський дослідник Н.Балабкінс, «зазнала суворого критичного розбору, втім, не можна заперечувати, що саме Туган-Барановський ввів у літературу проблему влади монополії (монополії одного покупця. – Л.Г.) робітничих спілок. Хоч як це не парадоксально, через сімдесят років чеський економіст Отто Шик опублікував роботу, дуже подібну до того, що Туган-Барановський захищав 1913 р.» [1, с. 66]. В Україні та Росії соціальна теорія розподілу М.Тугана-Барановського була сприйнята майже беззаперечно. Це значною мірою пояснюється, по-перше, соціальними устремліннями цих економістів, сформованими під впливом Німецької соціальної школи та марксизму. По-друге, у сприйнятті нової неокласичної цінової парадигми, що визначила собою і якісно новий підхід до явищ розподілу, вони надали перевагу запропонованій М.Туганом-Барановським «теоремі цінності», з якої «випала» ключова для теорії розподілу проблема ціноутворення на фактори виробництва.

На сьогодні слід визнати, що соціальна теорія розподілу М.Тугана-Барановського, так само як і його теорія цінності, при всій перспективності низки ідей, закладених у них, стали своєрідною перешкодою на шляху опанування українськими та російськими економістами нової класичної парадигми в поясненні цінового механізму ринку та виявленні його незамінної ролі в раціональному використанні обмежених ресурсів. Більше того, концепції цінності й розподілу М.Тугана-Барановського вели до зростання популярності його моделі централізованої планово-розподільчої економіки, що являла собою удосконалений вченим варіант Марксової моделі державного соціалізму, проти якого застерігав ще М.Бунге. Історичний досвід довів справедливість цих застережень, непридатність подібної суспільної системи для піднесення ефективності суспільного виробництва як основної умови поліпшення добробуту населення.

Статья посвящена сравнительной характеристике взглядов на проблему распределения (доходов) Н.Бунге, возглавлявшего либеральное направление экономической теории, и М.Тугана-Барановского, который стал ведущим экономистом её социального направления; выявлению важных черт эволюции научной экономической мысли в Украине и России в последней трети XIX – в начале XX вв., которые отразили взгляды этих выдающихся экономистов.

Ключевые слова: *распределение доходов, теория распределения, Н.Бунге, М.Туган-Барановский, украинская экономическая мысль второй половины XIX – начала XX в.*

1. Балабкінс Н. (США). Значення Тугана-Барановського сьогодні // Вісник НАН України. – 1995. – № 1–2. – С. 61–66.
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. – М.: Дело ЛТД, 1994. – 688 с.
3. Бруцкус Б.Д. Социалистическое хозяйство: Теорет. мысли по поводу рус. опыта // Вопр. экономики. – 1990. – № 8. – С. 131–151; № 9. – С. 153–158.
4. Бунге Н.Х. Основания политической экономии. – К., 1870. – 136 с.
5. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. – /2/, VI, 465 с.
6. Горкіна Л.П. Від ідеї неокласичного синтезу до ідеї ефективності соціалістичного планування (парадокс теорії цінності М.І.Тугана-Барановського) // Історія нар. госп-ва та екон. думки України. – Київ – Тернопіль, 2000. – Вип. 31–32. – С. 166–185; – Вип. 33–34. – С. 139–150.
7. Горкіна Л.П. М.Зібер в історії вітчизняної економічної думки // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. – Серія: Економіка. – 2007. – Вип. 96. – С. 14–20.

8. Горкіна Л.П. Уроки минулого: погляди М.Бунге на генезис і завдання економічної теорії та економічної політики держави // Вісник Укр. акад. держ. управл. при Президентіві України. – 2002. – № 4. – С. 179–189; *її ж* – Наука і управління: феномен М.Х.Бунге // М.Бунге: сучасний дискурс / За ред. В.Д.Базилевича. – К.: Знання, 2005. – С. 70–81; *її ж* – Український ідеолог і теоретик ринкової трансформації економіки Російської імперії у ХІХ ст. // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. – Серія: Економіка. – 2006. – Вип. 84. – С. 16–21.
9. М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. Базилевича В. – К.: Знання, 2005. – 697 с.
10. Павлов В.А. Реформатор российских финансов: К 175-летию со дня рождения Н.Х.Бунге // Вестник РАН. – 1999. – Том 69. – № 3. – С. 233–236.
11. Струве П.Б. К критике некоторых основных проблем и положений политической экономии // Жизнь. – 1900. – Том 3. – С. 361–392.
12. Струве П.Б. Хозяйство и цена: Критические исследования по теории и истории хозяйственной жизни: В 2 ч. – Ч.1: Хозяйство и общество. – Цена – ценность. – СПб.; М.: 1913. – С. 1–358.
13. Туган-Барановский М.И. Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса // Науч. обозрение. – 1899. – № 5. – С. 973–985.
14. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. – [СПб.], 1909. – XII, 760 с.
15. Туган-Барановский М.И. Социальная теория распределения. – СПб., 1913. – 96 с.
16. Туган-Барановский М.И. Трудовая ценность и теория прибыли: (Моим критикам) // Научное обозрение. – 1900. – № 3. – С. 607–633.
17. Я[ковлев] В. (В.Я.) Зибер Н.И. // Энциклопедический словарь. – Том 24. – СПб.: Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон, 1894. – С. 581.
18. Schumpeter J.A. History of Economic Analysis. – New York, 1961.
19. Timoshenko V. Tugan-Baranovsky and Western European Economic Thought // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, Vol. № 3. – 1954. – Spring. – P. 803–823.

Одержано 24.12.2008.